Список використаних джерел:

1. Загальна теорія права : [підруч.] / [М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв та ін.] ; за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2015. – 392 с.
2. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей ; гол. ред. А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 187–211.
3. Теорія держави та права : [навч. посіб.] / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
4. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння : [монографія] / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2013. – 480 с.
5. Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти : [монографія] / Г. Ю. Лук'янова ; передм. та заг. ред. М. С. Кельмана. – Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. – 212 с.
6. Карпачова Н. І. Забезпечення прав людини в процесі державно-правової реформи / Н. І. Карпачова // Державно-правова реформа в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, лист. 1997 р.). – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – С. 60–64.
7. Лемак В. В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. В. Лемак. – Х., 2003. – 40 с.
8. Крестовська Н. М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : [підруч.] / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
9. Кривицький Ю. В. Проблеми правової реформи в науковій спадщині академіка В. В. Копєйчикова / Ю. В. Кривицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 1 (102). – С. 187 – 196.
10. Рябцев Р. А. Современная правовая реформа в России и правосознание (теоретико-правовые проблемы изменения правосознания граждан) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Рябцев Роман Анатольевич. – Ростов н/Д, 2005. – 176 с.
11. Плавич В. П. Проблеми сучасного праворозуміння : [навч. посіб.] / В. П. Плавич. – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. – 215 с.
12. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : [монографія] / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

МИХАЙЛОВ М. Б.,
аспірант
(Харківський національний університет внутрішніх справ),
помічник судді
(Апеляційний суд Полтавської області)

УДК 342.3

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Стаття присвячена визначенню кола суб'єктів безпосередньої демократії. Досліджена обґрунтованість віднесення народу або його частини до суб'єктів безпосередньої демократії. Запропоновано нові підходи до окреслення кола суб'єктів прямого народовладдя.

Ключові слова: *безпосередня демократія, пряме народовладдя, народ, народний суверенітет, право на владу, суб'єкт безпосередньої демократії.*

Статья посвящена определению круга субъектов непосредственной демократии. Исследована обоснованность отнесения народа или его части к субъектам непосредственной демократии. Предложены новые подходы к определению круга субъектов прямого народовластия с юридической точки зрения.

Ключевые слова: *непосредственная демократия, прямое народовластие, народ, народный суверенитет, право на власть, субъект непосредственной демократии.*

Article is devoted to the determine of the circle of subjects of direct democracy. The reasonableness of the position according to which the people or their part can be considered as the subjects of direct democracy was investigated. It is proposed the new ways to determine the circle of subjects of direct democracy.

Key words: *direct democracy, people, national sovereignty, right to power, subject of direct democracy.*

Вступ. Нині у державах зі сталим демократичним режимом спостерігаються стійкі процеси падіння довіри до представницької демократії та зростання потреби у розширенні механізмів участі громадян в управлінні державними справами, яка може бути забезпечена існуванням розвинутого інституту безпосередньої демократії.

Важливим для усвідомлення змісту прямого народовладдя є встановлення кола суб'єктів, що беруть участь у безпосередньому здійсненні влади, тобто вступають у правовідносини владно-вольового характеру.

Різні аспекти змісту безпосередньої демократії були предметом детальних досліджень таких науковців, як В.Ф. Погорілка, О.О. Галус, Ю.Р. Мірошниченка, Р.П. Князевича, С.М. Деревянка, І.М. Панкевич, М.І. Ставнійчук та багатьох інших. Помилково було б стверджувати, що в межах суттєвого наукового доробку теорії безпосередньої демократії проблема її суб'єктів не отримала належної уваги, оскільки у багатьох наукових роботах приділено чималу увагу питанню визначення суб'єкта прямого народовладдя. Однак серед різноманіття наукових досліджень ця проблематика не отримала однозначного вирішення, а сформовані підходи містять чимало системних та внутрішніх суперечностей.

Теорія безпосередньої демократії є базисом для подальшої практичної реалізації народом влади, носієм якої він є. При цьому в основі доктрини прямого народовладдя лежать фундаментальні роботи мислителів Античності, доби Відродження та Просвітництва. Значний вплив на розуміння особливостей реалізації безпосередньої демократії нинісправляє і радянська школа конституційного права. Сформовані за багато років уявлення про безпосередню демократію, а особливо про її суб'єктів, потребують оновлення з огляду на реформування інституту демократії як такого та пріоритету прав і свобод людини і громадянина, на противагу колективним утворенням.

Традиційно суб'єктом демократії вважається народ, який є джерелом влади та реалізує її через різноманітні форми безпосередньої та представницької демократії. Проте нині не було сформовано єдиної позиції, яка б розкривала зміст поняття «народ» саме в контексті реалізації прямого народовладдя. Це пояснюється тим, що «народ» є терміном, притаманним як правовій науці, так і філософії та багатьом суспільно-політичним наукам, які досліджують окремі аспекти згаданого поняття.

Науковці різних поколінь досі так і не сформували єдиного погляду щодо кола суб'єктів прямого народовладдя, оскільки, звертаючи увагу на народ як особливий суб'єкт безпосередньої демократії, як правило, наводять низку інших суб'єктів. При цьому жодним чином не обґрунтовується їх співвідношення з основним суб'єктом.

Отже, актуальним у контексті поглиблення дослідження безпосередньої демократії є визначення кола її суб'єктів.

Постановка завдання. Метою роботи є з'ясування змісту терміна «народ» та встановлення його наповнення у рамках теорії безпосередньої демократії, а також актуальності віднесення його до суб'єктів прямого народовладдя, з огляду на можливості детальної систематизації таких суб'єктів у контексті юридичної науки та сучасних правовідносин, що виникають у процесі реалізації громадянами своїх політичних прав. Вирішенню підлягає питання, які саме суб'єкти вступають у правовідносини під час реалізації безпосередньої демократії, а також чи входить власне народ до кола цих суб'єктів.

Результати дослідження. Варто зауважити, що у наукових джерелах міститься чимало різноманітних підходів до окреслення кола суб'єктів безпосередньої демократії. Проте вважаємо за необхідне звернути увагу саме на ключову спільну позицію більшості науковців.

Аналіз наукової літератури вказує на фактично беззаперечне визнання народу як основного суб'єкта безпосередньої демократії. При цьому науковці, які вивчають сутність безпосередньої демократії, як правило, в цьому контексті не вбачають необхідності в заглибленні в дискусію щодо її суб'єктів, з огляду на порівняну усталеність позицій із цього питання [1–3]. Водночас науковці, які у дослідженні сутності безпосередньої демократії все ж таки звертають окрему увагу на її суб'єктний склад, також беззаперечно з-поміж інших суб'єктів прямого народовладдя визначають власне народ, який, будучи джерелом влади, посідає першорядну позицію [4–6].

Нині очевидним вважаємо те, що вказаними науковцями народ було віднесено до основних суб'єктів безпосередньої демократії саме на ґрунті етимологічного аналізу змісту терміна «демократія» – «влада народу», а також сформульованої на підставі цього доктрини народного суверенітету.

Говорячи про зміст демократії як влади народу, варто звернути увагу на те, що поняття "demos" насправді не є таким однозначним для визначення суб'єктів демократії (зокрема безпосередньої) та потребує глибшого аналізу, аніж здійснення дослівного перекладу.

Грецьке слово «демократія» складається з двох основ: «демос» – народ і «кратос» – влада. Менш відомим є те, що грецьке слово «демос» позначало також і територіальну одиницю (сільське поселення, міський квартал), яке було базовою основою давньої демократії [7]. Таким чином, народом вважалося населення певної територіальної одиниці. При цьому демосом як носієм та джерелом влади виступало саме повноправне вільне населення полісу.

У контексті вказаного варто зазначити, що у класичній грецькій літературі «охлос» (натовп, чернь) і «демос» (народ) майже не підлягають розмежуванню [7]. На думку Платона, термін «натовп» не має сучасного негативного відтінку і зумовлений самою формою волевиявлення громадян – загальними зборами [8, с. 118]. Таким чином, афінський демос фактично розглядався як певним чином організований натовп.

Важливо звернути увагу і на історичний аспект походження терміна «демократія». Так, заслуговує на увагу дослідження Л. Канфора, який вказує на те, що «демократія» виникла, в першу чергу, як політичний термін, повязаний із дискусією на тему, хто має громадянство, чи потрібна свобода «всіх» і як можуть скористатися нею соціально ущемлені громадяни. При цьому новим терміном, у першу чергу, почали визначати «насильницьку владу» (kràtos) незаможних (dèmos) [9]. Така теза виглядає логічною ще й з точки зору досліджень Аристотеля, який зазначав: «Протягом довгого часу відбувалися чвари між знаттю і народом <...> державний лад був олігархічний <...> бідні перебували в поневоленні не тільки самі, але їх діти і дружини» [10, с. 272].

Підтвердженням того, що суб'єктами демократії в античні часи вважалися саме вільні громадяни поліса, є промова Перикла, яку йому приписує Фукідід: «Слово, яке ми використовуємо, щоб визначити наш державний устрій – демократія, оскільки правління належить не меншості, а більшості» [11, с. 89]. Як бачимо, зачіпаючи тему суб'єкта демократичного владарювання, Перикл не згадує при цьому народ. Окрім того, Арістотель стверджував: «Коли народ володарює в голосуванні, він стає володарем держави» [10, с. 299]. Очевидним є те, що в такому разі народ логічно розглядати як коло осіб, що наділені правом участі у голосуванні.

Здійснюючи аналіз витоків демократії та її дійсного змісту, Л. Канфора вказує, що впровадження демократії фактично є процесом поступового поширення громадянських прав на незаможні, збіднілі верстви населення [9]. Отже, «влада народу» отримує досить чітку характеристику – влада усіх вільних громадян на противагу владі обмеженого кола осіб.

Викладене свідчить про те, що термін «народ» в античності використовувався, в першу чергу, з метою протиставлення загальної маси незаможних у своїй більшості громадян олігархічним групам або ж одноосібним правителям, що утримували усю повноту влади у своїх руках.

Таким чином, новим суб'єктом, що отримав доступ до здійснення влади, фактично й виступила порівняно організована спільність вільних громадян – демос.

До аналогічних висновків можемо дійти за результатами аналізу теорії народного суверенітету. Так, концептуальне оформлення сутності народного суверенітету пов'язане з ім'ям французького мислителя Ж.-Ж. Руссо, який виокремив народ як суб'єкт, наділений суверенною владою. При цьому під сувереном Руссо розуміє колективну сутність утворених сукупністю приватних осіб [12, с. 49].

У контексті правильного розуміння суб'єктного складу демократії та змісту поняття «народ», слушну думку висловила Л.П. Станішевська, яка зазначила, що поняття «народний суверенітет» почало формуватися в результаті боротьби світських монархів із феодальними сеньйорами, римським престолом і владою імперії, а тому не може бути усвідомлене поза цією боротьбою [13, с. 511]. У подальшому народ як суверен фактично протиставлявся одноособовому суверену в особі монарха, а отже, зміст самого поняття «народ» був максимально тотожний сукупності індивідів, які наділені правом на здійснення влади у різних її проявах.

Логічним практичним вираженням філософії держави і права французьких просвітителів стало розроблення на хвилі революційних подій кінця XVIII ст. першої європейської конституції – Конституції Франції 1793 р. та Декларації прав людини і громадянина, що увійшла до її складу. Варто зазначити, що у вказаному політико-правовому акті, який виражає ідею народного суверенітету, і, здавалось би, ідеї визначення народу як суб'єкта влади лише один раз використовується термін «народ» (peuple). Автори цього історичного документа віддали перевагу поняттям «людина» (lhomme), «громадянин» (citoyen), «члени суспільства» (les members de la societe), «індивід» (individu) [14]. Такому абстрактному суб'єкту, як народ, було надано лише відповідне, абстрактне за своїм змістом право на повстання (ст. 35).

Як бачимо, аналіз витоків теорії демократії та народного суверенітету, відповідно до яких народ розглядається, в першу чергу, як носій та джерело влади, не дає підстави стверджувати, що саме народ доцільно вважати суб'єктом демократії (як прямої, так і представницької).

Поширеність позиції, що народ є одним із суб'єктів безпосередньої демократії, вимагає з'ясування того, який саме зміст на цьому етапі розвитку правової та суспільно-політичної думки вкладається у цей термін, особливо в розрізі теорії та практики прямого народовладдя.

Народ як категорія мультигалузева розглядається і як історична спільність людей [15, с. 245], і як єдність громадян окремої держави [4, с. 48], і як історично-територіальне суспільство, в основі якого лежить етнополітична нація [4, с. 58].

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу позиція А.В. Нестеренка, який зазначив, що народ варто розглядати не як просту сукупність жителів певної території, а як особливе складне системне утворення, що представляє усе населення держави в його єдності та взаємозв'язку окремих груп (етнічних, територіальних, професійних і будь-яких інших). Народ є державно організованим суспільством. При цьому як суспільство не зводиться до простої математичної суми індивідів, так і народ не аналогічний сумі громадян, його складових елементів [16, с. 51].

Вищезазначене розуміння поняття «народ» повною мірою відповідає теорії народного суверенітету, проте підтверджує позицію про його абстрактність, оскільки політичні відносини владного характеру на практиці розмежовують людей за ознакою їх громадянства, а не їх приналежності до народу.

Виправданою є позиція вчених правників, які звертаються до нормативно-правового закріплення поняття «народ», а отже, визначають його суто з юридичної точки зору.

Так, досліджуючи проблему визначення суб'єкта безпосередньої демократії, чимало науковців звертається до положень Конституції України та правових висновків, викладених у рішенні Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 05 жовтня 2005 р. (справа про здійснення влади народом).

Згідно з положеннями Преамбули Основного Закону України, народом України є громадяни України усіх національностей [17]. На підставі такого фундаментального положення єдиний орган конституційної юрисдикції зазначив, що складовою частиною процесу безпосереднього здійснення влади народом є реалізація громадянами України конституційних прав і свобод, передусім права голосу на виборах і референдумі [18]. Таким чином, маємо актуальне юридичне визначення поняття «народ», яке було очищене від зайвого нагромадження філософських доктрин. Однак передчасними вважаємо висновки науковців, що підкріплюють тезу про народ як суб'єкт безпосередньої демократії, вищенаведеними нормами права, оскільки вони спрямовані на максимально виправдане правове закріплення поняття «народ», а не на окреслення суб'єктів безпосередньої демократії. Окрім того, з такої позиції неможливо повною мірою охопити усіх суб'єктів безпосередньої демократії, оскільки, згідно з Конвенцією про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, прийнятої Радою Європи 5 лютого 1992 р., право на участь у місцевому самоврядуванні (зокрема через різноманітні форми безпосередньої демократії) отримують й іноземці та особи без громадянства, що постійно проживають на відповідній території. Фактично такі особи не входять до складу народу. Позиція, за якої суб'єктний склад прямого народовладдя доповнюється, крім народу, й іншими суб'єктами, наприклад, іноземцями або особами без громадянства, фактично виправдовувала б тезу про те, що влада належить народу та, відповідно, іноземцям або особам без громадянства, яка є, принаймні, абсурдною.

Такою, що спрямована на вирішення вищенаведеного парадоксу, є позиція науковців, які доповнюють коло суб'єктів безпосередньої демократії й іншими, крім народу, суб'єктами. Наприклад, Ю.Р. Мірошниченко пропонує віднести до них територіальні громади, органи самоорганізації населення та органи професійного самоврядування [19, с. 115].

Проте не можемо погодитися з наведеною позицією, так само, як з аналогічними позиціями, за яких коло суб'єктів прямого народовладдя, крім народу, доповнюється будь-якими іншими суб'єктами, що беруть участь у правовідносинах під час реалізації різноманітних форм прямої демократії. Так, під час розмежування народу та, наприклад, територіальної громади в межах категорії «суб'єкт безпосередньої демократії», здійснюється фактичне вилучення членів територіальних громад зі складу народу, що є неприпустимим, оскільки територіальна громада, наприклад, міста Полтави, як і будь-якого іншого міста України, рівною мірою є народом України. Мешканці територіальних одиниць, будучи громадянами України, одночасно виступають членами відповідних територіальних громад. При цьому більша за обсягом категорія «народ» охоплює й категорію «територіальна громада». Вважаємо такою, що підтверджує вищевикладене, позицію, висловлену Ф. Люшером, який зауважив, що колективні утворення лишаються частиною народу, а тому не можуть самовизначатися окремо від народу. Викладене він вважає логічним вираженням неподільності суверенітету [20, с. 211].

Влада у державі належить до загалу осіб, що входить до складу колективного суб'єкта суверенності [21]. При цьому очевидними вважаємо єдність та неподільність такого суб'єкта.

Слушним у цьому контексті вважаємо також зауваження А.В. Нестеренка, який зазначив, що захисники Зимового палацу у 1917 р. були не меншою мірою народом, ніж так звані революціонери, що протистояли ним [16, с. 51]. З цього випливає безпідставність розділення народу, яка відбувається у разі віднесення деякими науковцями до суб'єктів безпосередньої демократії будь-якої «частини» народу [6, с. 28].

Народ як особливий публічно-правовий суб'єкт є здебільшого ідеальним, або, як вказує А.В. Нестеренко [16, с. 52], абстрактним, хоча і спрямованим на відображення реального об'єкта. Саме з неподільності абстрактної категорії «народ» і випливає неподільність, повнота і невід'ємність народного суверенітету. Народ не може підмінятися правосуб'єктністю окремих громадян або їх організованих груп, оскільки суверенітет належить народу загалом.

Підтримуємо позицію науковців, які звертають увагу на те, що народ становить собою загальнодержавну категорію (єдине джерело влади у державі), а тому не може бути партикульований без втрати цього статусу [4, с. 101].

Отже, зважаючи на те, що влада належить народові загалом, жодна частина народу не може вважатися носієм суверенітету і, відповідно, самостійно здійснювати владу, як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Вважаємо, що така позиція дає можливість уникнути спорів щодо того, яка ж спільність індивідуальних суб'єктів може вважатися народом задля того, щоб їх волевиявлення вважалось актом здійснення влади, носієм якої він є.

Беззаперечним залишається той факт, що народ як суверен є джерелом влади, її носієм та єдиним її розпорядником, проте, як бачимо, віднесення народу до суб'єктів безпосередньої демократії, з правової точки зору, призводить до логічних протиріч.

Доцільним вважаємо погляд на проблему суб'єктів безпосередньої демократії з точки зору позитивного права.

Так, аналіз норм чинного вітчизняного законодавства (законів України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про всеукраїнський референдум» тощо) дає можливість з'ясувати коло суб'єктів, наділених правом участі у відповідних формах прямої демократії та безпосереднього вираження волі народу. До таких суб'єктів законодавство відносить громадян України. Жоден законодавчий акт не надає право голосу (право реалізації безпосередньої демократії) саме народові.

Проте вбачається передчасним висновок про те, що суб'єктам безпосередньої демократії в межах вітчизняної правової системи виступають громадяни України. Коло осіб, наділених правом безпосередньої участі у прийнятті рішень владного характеру, не є сталим, оскільки залежить від конкретної форми прямого народовладдя, процесів розвитку держави та суспільства та еволюції правової системи.

Таким чином, для окреслення кола суб'єктів безпосередньої демократії необхідно розглядати їх, у першу чергу, як категорію правову. При цьому одночасно необхідно відійти від буквального використання законодавчих норм, які не можна вважати сталими об'єктами аналізу.

З точки зору вітчизняного виборчого законодавства, суб'єктами безпосередньої демократії у формі виборів виступають громадяни України, яким на день голосування виповнилося вісімнадцять років [22]. Проте, залежно від змін у правовій системі, а також морфогенезу різноманітних форм прямого народовладдя, коло осіб, що ми відносимо до суб'єктів безпосередньої демократії, може докорінно змінюватись.

Логічним вважаємо висновок, що до суб'єктів безпосередньої демократії відносяться особи, наділені правом безпосередньої участі у прийнятті рішень владного характеру з питань місцевого (локального) або загальнодержавного значення, спрямованих на вираження народної волі у формах, не заборонених законом та не опосередкованих владним впливом державних інституцій. Таке визначення дає змогу ширше поглянути на суб'єктний склад прямого народовладдя, а також не прив'язане до конкретної правової системи та ситуативних факторів, що впливають на нормативно-правове регулювання права народу на владу.

На будь-якому окремому етапі розвитку держави та суспільства кількісне та якісне вираження суб'єктів, наділених правом на реалізацію народної волі, визначається відповідними нормами права. При цьому на практиці влада народу у формі виборів може бути реалізована як мільйонами виборців Президента країни X, тисячами виборців мера міста Y, так і сотнями виборців сільського голови села Z.

Висновки. З викладеного вбачається, що проблематика суб'єктів безпосередньої демократії потребує подальшого вивчення та значної уваги з боку наукового співтовариства. Вбачається, що в контексті досліджень прямого народовладдя необхідно усвідомити неподільність народу, а отже, неможливість розділення його на окремих суб'єктів безпосередньої демократії. Окрім того, суб'єктний склад прямої демократії є надзвичайно широким, з огляду на необмеженість як типових, так і нетипових її форм, а також невпинні процеси їх розвитку. Саме тому суб'єктний склад прямого народовладдя не може бути розкритий без охоплення в одному визначенні усіх можливих суб'єктів, яким законом надано право безпосередньої участі у прийнятті рішень владного характеру з питань місцевого (локального) або загальнодержавного значення.

Список використаних джерел:

1. Погорілко В.Ф. Конституційно-правові основи безпосередньої демократії в Україні // Антологія української юридичної думки в 10 т. Редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Видавницький Дім «Юридична Книга», 2005. – 944 с.

2. Руденко В.Н. Конституционно-правовые проблемы непосредственной демократии в современном обществе : автореф. дис. …д-ра юр. наук : 12.00.02 / В.Н. Руденко. – Екатеринбург, 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www. dissercat.com/content/konstitutsionno-pravovye-problemy-pryamoi-demokratii-v-sovremennom-obshchestve.

3. Оніщук М. Категорія «безпосередньої демократія» в конституційному праві України (теоретико-методологічні аспекти) / М. Оніщук // Право України. – 2006. – № 9. – С. 3–8.

4. Шипілов Л.М. Народовладдя як основа демократичної держави: [Монографія] / Л.М. Шипілов. – Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. – 216 с.

5. Мірошниченко Ю.Р. Концептуальні підходи до визначення субєктів безпосереднього народовладдя в Україні / Ю.Р. Мірошниченко // Віче. – 2011. – № 23. – С. 18–22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_23_13.

6. Погорілко В.Ф. Основні засади теорії безпосередньої демократії / В.Ф. Погорілко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 26–32.

7. Карпюк С. Прямая демократия в древней Греции: поучительный пример или исторический артефакт? / С. Карпюк / Отечественные записки. – 2006. – № 2 (29) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.strana-oz.ru/2006/2/pryamaya-demokratiya-v-drevney-grecii-pouchitelnyy-primer-ili-istoricheskiy-artefakt.

8. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.

9. Канфора Л. Демократия. История одной идеологии / Пер. с ит.: Миролюбова А. – СПб: Александрия, 2012. – 502 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-reading.club/book.php?book=1035325.

10. Аристотель. Политика. Афинская полития [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-reading.club/book.php?book=70821.

11. Фукидид. История / Пер. Ф. Мищенко. – Академический проект, 2012. – 576 с.

12. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права / Пер. с франц. А.Д. Хаютина и В.С. Алексеева-Попова. По изд.: Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt_with-big-pictures.html.

13. Станишевская Л.П. Народный суверенитет в учениях о праве и государстве / Л.П. Станишевская // Научные труды Белорусского государственного экономического университета : юбилейный сборник. Вып. 6 / М-во образования Респ. Беларусь, Белорусский гос. экон. ун-т ; [редкол.: В.Н. Шимов (пред.) и др.]. – Минск : БГЭУ, 2013. – С. 509–514.

14. Конституция Франции 24 июня 1793 г. [Електронний ресурс]. –Режим доступу : http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1793.htm.

15. Малахов В.С. Народ // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Стёпин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. – 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010.

16. Нестеренко А.В. Демократия: проблема субъекта / АВ. Нестеренко // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 49–54.

17. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України : Конституційний Суд; Рішення від 05.10.2005 р. № 6-рп/2005 [Електронний ресурс]. –Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05.

19. Мірошниченко Ю.Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні: [монографія] / Ю.Р. Мірошниченко; за ред. О.Л. Копиленка. – К.: «Фенікс», 2012. – 360 с.

20. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности : пер. с фр. / Ф. Люшер ; Ред. С. Боботов . – М. : Прогресс. Универс, 1993 . – 378 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://lib.sale/pravo-zarubejnyih-konstitutsionnoe/razdel-aspektyi-suvereniteta-66289.html.

21. Banaszak B. Prawo konstytucyjne. Nb 88, 2 wyd. / B. Banaszak. – Warszawa, 2001.

22. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.11.2011 р. № 4061-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 10–11. – Ст. 73.